

УДК.338.242.4

РОЛЬ ДЕРЖАВИ В ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Пилипенко Г.М., д.е.н.
Макеєва А.С.

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

У статті проаналізовано теоретичні підходи до визначення ролі держави в економіці. На основі аналізу еволюції поглядів на взаємодію держави і ринку показано періодичну змінність концепцій про вирішальну роль держави в регулюванні економічних процесів і її мінімальну участь, яка пов'язана з різними конкретно-історичними умовами розвитку окремих країн. Виділено умови, що визначають частку, яку обіймає держава в економічній сфері. Визначено специфіку таких умов відносно України. Досліджено особливості взаємодії ринкового і державного регулювання в умовах вітчизняної економіки. Встановлено подвійну роль держави у трансформаційних економічних системах. На теоретичному рівні доведено необхідність посилення ролі держави у процесі модернізації вітчизняної економіки.

Ключові слова: лібералізм, реформізм, механізм саморегулювання, державне регулювання, модель національної економіки, історичні умови розвитку національної економіки.

The article explores the theoretical approaches to the role of the state in the economy. Based on the analysis of the evolution of views on cooperation between the government and the market shows periodic variability concepts about the decisive role of the state in regulating economic processes and its minimum participation associated with different specific historical conditions of individual countries. The conditions that determine the share held by the state in the economic sphere were highlighted. The specificity of these conditions on Ukraine was defined. The peculiarities of the interaction of market and state regulation in the domestic economy were investigated. A dual role of the state in economic transformation systems was established. Theoretically, the necessity to strengthen the state's role in the process of modernization of the national economy was proved.

Keywords: liberalism, reformism, the mechanism of self-regulation, government regulation, the model of the national economy, the historical conditions of the national economy.

Актуальність проблеми. Трансформаційні процеси, які характерні для економіки України, позначаються складним переплетінням

© Пилипенко Г.М., Макеєва А.С., 2013

економічних, соціальних і політичних суперечностей, а, отже, вимагають науково обґрунтованої стратегії реформування. Особливого значення у даному контексті набуває проблема вибору моделі економічного розвитку національної економіки, оскільки взятий курс на лібералізацію у 90-ті рр. ХХ ст. виявився не надто результативним для України. Більше того, невдалими ліберальні реформи стали і для більшості країн Східної Європи та колишнього СРСР, в яких за рекомендаціями Вашингтонського консенсусу було реалізовано проект мінімізації участі держави в економіці й розширення сфери ринкового саморегулювання. За сім років 26 країн, які здійснювали ліберальні реформи, втратили у сумі більш, ніж 25 % свого ВВП. Більшість із них не повернулися до рівня випуску, який мали напередодні реформ навіть наприкінці десятирічного періоду трансформацій. Російський ВВП становив у 2000 р. близько 70 % від рівня 1991 р., а український – тільки 42,3 % [5, с.10]. Все це вимагає більш ґрунтовних досліджень специфіки сучасних трансформацій, створення дієвої теорії реформ і зведення до мінімуму суспільних втрат. Саме тому вивчення світового досвіду формування національних моделей регулювання економіки є виключно актуальним питанням сучасної економічної науки.

Аналіз останніх наукових досліджень. Якщо звернутися до робіт представників академічної науки в Україні, наприклад, А. Гальчинського, В. Геєця, М. Зверькова та інших, то ми можемо констатувати зосередженість вітчизняних науковців переважно на дослідженні концептуальних підходів до аналізу трансформаційної економіки, з'ясуванні її сутнісних характеристик і особливостей, пошуку та обґрунтуванні шляхів переходу економічної системи України на більш високий цивілізаційний рівень, який пов'язується з її ліберальним ідеалом [2 – 4]. Однак, попри зростаючий інтерес до проблем трансформаційної економіки, ціла низка питань її становлення і розвитку все ще не знаходить відповідного опрацювання. Повною мірою це відноситься до дослідження специфіки взаємодії ринкових сил і державного регулювання у суспільстві, що трансформується. Серед публікацій, присвячених даній тематиці, переважають, на жаль, тільки роботи, в яких дана проблема розглядається фрагментарно, а висновки дослідників ґрунтуються здебільшого на неоліберальних теоріях про мінімальну роль держави в економіці.

Метою роботи є аналіз теоретичних підходів до визначення ролі держави в економіці, з'ясування умов, які визначають її частку в механізмі координації та формування на цій основі наукового уявлення про особливості ролі держави на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки.

Викладення основного матеріалу дослідження. Взаємодія ринкових і державних регуляторів в економіці – це проблема, яку намагалося вирішити не одне покоління представників економічної науки. І якщо ми будемо розглядати погляди вчених щодо ролі держави і ринку в механізмі координації, то ми зустрінемося з попереми́нним домінуванням ідей прихильників саморегулювання і державного регулювання. На основі аналізу їх історичного розвитку можна навіть виявити хвилеподібну динаміку: в залежності від конкретно-історичних умов завойовували пріоритетне визнання або ліберальні або реформістські погляди.

Починаючи із засновників класичного лібералізму саме вільний про-яв приватних інтересів за умови повної економічної свободи вважався найбільш ефективним механізмом суспільної координації. А. Сміт, застосовуючи ліберальну концепцію в економіці, вперше описав ринок як суму комерційних обмінів, як гру і взаємодію приватних інтересів, у результаті якої в суспільстві встановлюється спонтанний порядок. Державі у ньому відводиться роль суб'єкта, який забезпечує безпеку і правопорядок, включаючи захист прав приватної власності. «Для того, щоб підійняти країну із самого низького ступеня варварства до найвищого ступеня добробуту потрібні лише мир, легкі податки і терпимість в управлінні – все інше забезпечить природний рух речей», – проголошує автор «Багатства народів» [5, с. 332].

З цієї теорії, власне, і розпочинається розуміння ринкової економіки як самостійної й самодостатньої сфери суспільства, що діє за своїми законами і володіє власними організуючими елементами. За таких умов економіка, поряд із широким комплексом інститутів, відносин, цінностей громадянського суспільства майже до ХІХ ст. розглядалась як сфера, в яку держава не має права втручатися.

Однак, вже з другої половини ХІХ ст. ідея нічим не обмеженого ринку починає втрачати своїх прихильників. На фоні загострення соціально-економічних суперечностей спочатку виникають марксистські теорії,

у яких стихія ринку обмежується плановим соціалістичним порядком, а дещо пізніше – з'являються концепції посилення ролі держави в економіці, сформовані Дж. Кейнсом і У. Беверіджем. Перший із названих теоретиків є автором теорії цілеспрямованих заходів економічної політики, що застосовуються державою з метою регулювання економіки, другий – фундатором системи соціальних видатків, через які держава перерозподіляє кошти між членами суспільства заради досягнення соціального ефекту.

У подальшому тоталітарні тенденції, які набували все більшої сили у соціалістичних країнах, викликали нову хвилю ідей, в яких заново розкривалися ліберальні цінності. Так, найбільш відомий теоретик даного періоду Ф. Хайек стверджує, що тільки через цінові сигнали ринку, зміну попиту і пропозиції економічні агенти отримують інформацію про уподобання споживачів і технологічні можливості виробництва, про найбільш прибуткові сфери вкладання капіталу. У силу цього будь-які форми централізованого планування економіки, рівно як і перебільшення ролі розуму у формуванні суспільних інститутів, кваліфікуються вченим як «згубна самовпевненість». Отже, до 50-х рр. ХХ ст. одні мислителі палко відстоювали державний протекціонізм, інші – виступали за нічим необмежену економічну свободу.

Згодом такі крайні позиції дещо нівелювалися і поступово затвердилося розуміння того, що у економічній моделі суспільного розвитку мають поєднуватися і ринок, і держава. До такого консенсусу науковці прийшли багато в чому завдяки німецькій традиції, яка через теорії А. Мюллера-Армака, В. Ойкена, О. Рюстова, Л. Ерхарда та успішну практику побудови соціального ринкового господарства в Німеччині продемонструвала світу принципову можливість ефективного функціонування моделі змішаної економіки.

Уряди тих країн, які сформували у своїх економічних системах механізм регулювання, в якому переважали державні важелі впливу, демонстрували світу справжнє економічне чудо. Однак, у 70-х роках побічні ефекти цього прогресу перетворилися на досить серйозну проблему. У даний період в економічних дискусіях мова йшла вже не тільки про очевидні суперечності економічного і соціального зростання, його екологічні межі, але й про проблеми системного характеру, пов'язані

з державним втручанням в економіку. Ідеї марксизму, кейнсіанства і німецького ордолібералізму стали підлягати сумнівам. Ні стагфляція 70-х років, ні різке зростання безробіття у 80-х, ні структурні перекося виробництва вже не піддавались державному регулюванню. Соціальна держава вийшла з-під контролю, її фінансування ставало дедалі складнішою проблемою, а наростаюча бюрократизація вже не викликала бурхливого захоплення соціальними ідеями.

Натомість відбулося своєрідне повернення до ідей лібералізму, а саме: ідеї пріоритету суспільства перед державою, ринку – перед плануванням і регулюванням, прав людини – перед домінуванням влади. Неокласична теорія, М. Родбартом, М. Фрідманом, Ф. Хайєком, відводить державі досить незначну роль, пов'язану з необхідністю створення рамкових умов діяльності суб'єктів і компенсації «провалів ринку».

Збільшення масштабів держави суперечить інтересам громадян і породжує більше проблем, ніж приносить суспільної користі – вважають вчені. Економічний розвиток і зростання зумовлені конкурентною боротьбою, ринковою організацією економіки. Нерівність тільки супроводжує даний процес і навіть певною мірою його забезпечує, оскільки створює стимули ефективного використання ресурсів праці, сприяє зростанню суспільного доходу, за рахунок перерозподілу якого можливості суспільної допомоги бідним значно розширюються. У силу цього, як стверджує М. Фрідман, така «складно організована система, як економіка, може еволюціонувати і процвітати без всякого централізованого управління» [6, с.19].

У свою чергу, в інституціональній теорії викристалізуються дві течії, які дещо з різних позицій відстоюють мінімальну державу. Неоінституціоналізм, як і неокласика, розглядає даний інститут з точки зору індивідуальних інтересів. На думку найбільш відомих представників даної течії Д. Норта, Р. Коуза, О. Вільямсона, держава в економічній сфері повинна виконувати тільки ті функції, які слугують спрощенню й розвитку механізмів добровільного обміну. «Конституціональні» інституціоналісти і, перш за все, Дж. Бюкенен, відстоюють ідею суспільного договору і вимагають різкого обмеження державного регулювання через існування «провалів» самої держави, які полягають у її нездатності забезпечити ефективну алокацію ресурсів і відповідність

соціально-економічної політики прийнятим у суспільстві уявленням про справедливість. З іншого боку, сучасні концепції марксистського та неокейнсіанського напрямів, а також теоретичні побудови Дж. Стігліца, і Ф. Фукуями відстоюють об'єктивну неминучість посилення ролі держави у регулюванні економіки за умов глобалізації.

Отже, вести мову про вирішеність питання про механізм взаємодії ринкового і державного регулювання в економіці все ще не можна. Єдине, на чому зійшлися науковці – це усвідомлення необхідності використання у національних моделях регулювання як ринкових, так і державних регуляторів. Тому, коли сьогодні мова йде про вплив держави на ринкові процеси, протистояння між представниками різних течій економічної теорії відбувається у сфері питань вже не стільки з'ясування самої необхідності державного втручання в економіку, скільки визначення його напрямів і масштабів.

Держава у багатьох дослідженнях розглядається як сила, пов'язана із свідомим управлінням, яка має на меті компенсувати провали ринку. Насправді ж взаємовідносини між цими регулюючими інститутами будуються на більш складній основі і є результатом взаємодії самоорганізації і свідомої організації. Сучасні досягнення у сфері дослідження складних відкритих систем переконливо доводять, що соціальним системам завжди притаманна певна подвійність. З одного боку, їхній рух підпорядковано загальним закономірностям системного розвитку, з іншого – їх динаміка формується під впливом інтелекту, здатності здійснювати вибір варіантів розвитку і у певній мірі спрямовувати його. Тому сучасне суспільство є настільки складною системою, що у ньому окремі елементи формуються і функціонують як за рахунок самоорганізації, так і свідомої організації. В силу цього як ринкові механізми, так і методи державного впливу не можуть вважатися самодостатніми регуляторами економіки. Незважаючи на принципові сутнісні відмінності, ці механізми багато в чому носять взаємодоповнюючий характер. Вони поєднуються між собою і переходять один в одного, складають близький до оптимального симбіоз, чим, власне, і зумовлюється висока ефективність моделі змішаної економіки. Однак, як свідчить історія, шлях до такого симбіозу лежить через диспропорції й суперечності, вирішення яких відбувається у процесі встановлення рівноваги між саморегулюванням і регулюванням

під впливом цілої низки чинників.

З позиції системного і цивілізаційного підходів такі чинники пропонується розділити на п'ять категорій, а саме:

– природно-географічні умови, що відображають масштаби країни і її геополітичне становище, забезпеченість природними ресурсами, щільність населення, масштаби освоєння земель;

– економічні умови, які поєднують рівень розвитку продуктивних сил, домінуючий тип власності, організацію географічного простору, структуру економіки, інфраструктуру;

– соціальні умови, що характеризуються класовою структурою, соціальною диференціацією населення;

– політичні умови, які визначаються інституціоналізованими відносинами між людьми, тобто системою права, організацією влади й управління, а також наявністю партій і громадянських рухів;

– культурологічні умови, які включають в себе духовне життя, створення й поширення кодів – лінгвістичних, етнічних, естетичних, наукових, релігійних та інших, тобто всю сферу символів, знаків, норм, цінностей, що забезпечують комунікацію людей.

Саме конкретно-історичні умови розвитку кожної країни, домінування тих чи інших світоглядних систем, тип релігійних настанов і господарських цінностей, певна організаційна культура визначають частку самоорганізації й організації у регулюючих механізмах. Аналізуючи вплив визначених чинників на формування співвідношення ринкових і державних регуляторів, ми повинні визнати цілком об'єктивний характер посилення регулюючої функції держави в економіці України. Історичні умови розвитку українського народу, особливості його суспільної свідомості, які відображають політико-ідеологічні цінності і настанови, а також специфічні економічні фактори функціонування національної моделі регулювання сформували і затвердили стереотип, в якому культивується ідеал сильної державності.

Поряд з цим, посиленню ролі держави сприяє ще й особливий стан сучасного розвитку українського суспільства, а саме стан його трансформаційності. Як наголошував у свій час Л. Абалкін, «роль держави якісно відрізняється на етапах становлення, формування ринкової економіки і в умовах, коли функціонує добре злагоджена і відрегульована

економіка ринкового типу. Саморганізація, а ринок – це класичний зразок самоорганізації, притаманна досить стійким системам і мало ефективна у період переходу від однієї системи до іншої» [7, с. 6]. Реалії повністю підтверджують дане положення.

Природно-географічні умови України та її геополітичне становище сьогодні детермінують дослідження економічної ролі держави вже не за ступенем її втручання у ринковий механізм, а за характером її участі у забезпеченні внутрішніх і зовнішніх умов функціонування національної економіки. Реформи, які здійснюються в Україні, з одного боку, зруйнували відпрацьований механізм регулювання економіки, в якому держава виконувала головну роль, а з іншого – ще не створили ефективного нового механізму. Тому в умовах глобального розвитку, коли виникають нові міжнародні утворення, які формують особливий тип поведінки, що зводиться до тотального контролю над світовим ринком і кожною його складовою, стиранню економічних, культурних і політичних кордонів між націями, підкорення своїм інтересам конкурентних переваг кожної із країн, лібералізація не може вважатися універсальним шляхом розвитку. Більш того, вона створює пряму загрозу національній безпеці. Послаблення регулюючих функцій держави на фоні незавершеності інституціональної розбудови українського суспільства призводить до того, що процес інтеграції України у світове співтовариство супроводжується цілою низкою соціально-економічних проблем.

Соціальні умови також визначають переважання державних регуляторів впливу. Як зазначає відомий російський дослідник В. Папава «...дії держави в умовах ринкової системи мотивуються зовсім не необхідністю досягнення рівності доходів (що є концепцією егалітаризму) або реалізації інших ідей соціалізму, а виступають прагненням забезпечити соціальний спокій суспільства шляхом скорочення нерівності доходів» [8, с. 36]. Отже, соціальна політика виступає свого роду умовою забезпечення соціального миру, який в умовах економічного розвитку України є досить нестійким явищем з огляду на те, що зобов'язання держави перед різними верствами населення і суспільства в цілому, які приймалися на протязі десятиріч, ніколи не скорочувались, точно так, як і соціальні очікування громадян. Останні базуються на специфічному розумінні соціальної справедливості, яке виходить із радянських часів і

зводиться до вирішення всіх соціальних проблем виключно за рахунок держави.. Як уявляється, дана проблема не може бути вирішеною без проведення особливої політики держави, яка полягає, з одного боку, у визначенні тих сфер соціального забезпечення, в яких мають діяти ринкові засади, а з іншого – тих, де буде задіяна бюджетна система.

Відносно політичних умов, які визначають інституціональне середовище ринкової економіки, то їх формування також пов'язане із державою. Ніякий інститут, окрім держави, не може забезпечити умови виконання ринкових правил. Без встановлення і специфікації прав власності, створення системи гарантів виконання контрактів, правових форм підтримання конкурентного середовища і, що найбільш важливо, формування дієвого механізму забезпечення примусу до їх виконання, ринок не може функціонувати ефективно.

Висновки. Вищевикладене свідчить, що роль держави в умовах сучасної України характеризується певною подвійністю. З одного боку, виступаючи ініціатором реформ, держава має завершити формування інституціональних умов ринкової системи господарювання, тобто вона має слідувати ліберальним принципам. Водночас, вона має забезпечити виконання суб'єктами ринкових правил і вводити ринкові відносини у прийнятні для суспільства рамки, трансформувати їх для досягнення суспільних цілей. Така подвійність держави детермінує посилення її ролі в економіці. Ця сила полягає в тому, що виступаючи ініціатором реформ і створюючи демократичні інститути, держава за рахунок економічного регулювання могла б запроваджувати в життя нею ж самою прийняті закони. Якщо держава слабка, вона не може забезпечити регулятивних та інституціональних умов для функціонування ринку. Ніякий інститут, окрім держави, не може сформувати ринкову систему господарювання з усіма її інститутами і забезпечити виконання ринкових правил.

При цьому слід також визнати й те, що трансформаційне суспільство неоднорідне за своєю соціальною структурою. До влади приходять представники різних соціальних верств і виражають, у першу чергу, власні інтереси. Останні далеко не завжди повною мірою співпадають із суспільними. Тому виникає необхідність за рахунок суспільних механізмів протидіяти загрозам бюрократизації державного апарату, загостренню політичних суперечностей, які виникають між інтересами,

програмами і діями різних партій і соціальних груп. А такі механізми можуть сформуватися тільки у громадянському суспільстві, яким, на жаль, наша держава ще не являється. Тому принципово важливим для закінчення трансформаційного періоду буде поєднання реформ у економічній і політичній сфері. Якими б слабкими не були корені демократії в українському суспільстві, у кінцевому рахунку тільки демократія дозволить створити в ньому ефективну модель соціально-економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Полтерович В. М. Элементы теории реформ / В. М. Полтерович. – М.: Экономика, 2007. – 447 с.
2. Гальчинський А. Лібералізм: уроки для України: наук.-попул. есе / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2011. – 288 с.
3. Геец В. Либерально-демократические основы: курс на модернизацию Украины / В. Геец // Экономика Украины. – 2010. – № 3. – С.4–20.
4. Зверяков М. Ліберальна ідея і модернізація економіки України / М. Зверяков // Экономика Украины. – 2010. – № 7. – С.11–21.
5. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт / Пер. О. Васильєвої, М. Межевікіної, А. Малівського. – К.: Port-Royal, 2001. – 594 с.
6. Фридман М. Капіталізм і свобода (отривки из книги) / М. Фридман // Экономика и организация промышленного производства. – 1991. – № 7(205). – С. 16–35.
7. Абалкин Л. Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1997. – № 6 – С. 4–12.
8. Папава В. Роль государства в современной экономической системе / В. Папава // Вопросы экономики. – 1994. – № 11. – С.33–41.